

DOI: 10.33310/2519-2809-2019-48-2-53-58

УДК 94 (477) «19-20»

КАТЕРИНА ЧЕРНЯВСЬКА

*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна
e-mail: nazarovakv@ukr.net*

**ПОНЯТТЯ ТА ІДЕЯ «НАЦІЇ»
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ
НАПРИКІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

В статті розглядаються ключові аспекти поняття «нації» та «націоналізму», що з'явилися в українській суспільно-політичній думці модерної доби. Ідеї української державності досить активно розроблялись в середовищі української інтелігенції наприкінці XIX – початку XX століття та згодом знайшли своє відображення у програмах українських політичних партій різних напрямків. Проаналізовано політичні праці М. Міхновського та М. Грушевського, як основоположників української політичної доктрини, здійснено порівняння їх поглядів на становлення державності на українських землях та розкрито головні відмінності їх бачення подальшої долі українського народу.

Ключові слова: «нація», «націоналізм», суспільно-політичний рух, політична доктрина, самостійність, федералізм.

Дана тема є досить актуальною, тому що процес становлення державотворчих ідей в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. мав важливе значення для вироблення власних національних та політичних орієнтирів українського суспільства для створення національної держави в період революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр.

Метою дослідження є проаналізувати та порівняти дві моделі української державності провідних політичних діячів М. Міхновського та М. Грушевського, та їх бачення понять «нації» та «націоналізму».

До питання чергового етапу розвитку вітчизняного суспільно-політичного руху в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. зверталися відомі сучасні дослідники: Ф. Турченко, Г. Касьянов Я. Дашкевич, О. Копиленко, Л. Зашкільняк С. Кулик, В. Потульницький, В. Ситнік, Т. Геращенко, В. Шарай, Я. Грицак, А. Бутенко, В. Гошуляк, Ю. Шаповал, В. Тельвак, О. Салтовський та ін.

Представниками українського радикального руху на початку XX ст. почали активно використовуватись поняття «нації» та «націоналізму». Як зазначав сучасний дослідник Г. Касьянов, український націоналізм став елементом політичних програм практично всіх напрямів українського руху початку XX ст., передусім тих, що не визнавали себе

«націоналістичними», навіть більше, поборювали «націоналізм» [3, с. 309].

У 40-х рр. XIX ст. з'явилися реальні передумови для консолідації нації. Твори І. Котляревського та Т. Шевченка започаткували українську літературну мову, а історичні та етнографічні праці М. Бантиш-Каменського, М. Максимовича, М. Маркевича визначили основу самобутнього етносу, який у публіцистичній та науковій творчості М. Костомарова перетворюється у національну самоідентифікацію. Ці ідеї швидко охоплюють українську інтелігенцію та дає початок українофільству і громадівському руху. Ці процеси стали основою виникнення національної ідеї та націоналізму. Українофіли не змогли розробити націоналістичну ідеологію, оскільки їх рух був практично аполітичним, а діяльність зводилась до просвітництва мас і популяризації української мови.

До 1891 року національне питання залишалось осторонь проблеми державного самовизначення українського народу. Поштовх до його вирішення дало «Братство тарасівців», група патріотично налаштованої прогресивної молоді, що ставило за мету звільнення з під гніту російського царизму. Ключова відмінність громадівців і тарасівців полягала не стільки у формулюванні цілей та задач, скільки у засобах їх досягнення. «Братчики» оцінювали просвітництво мас як засіб підготовки

молодих членів братства, на яких вже мала покладатись задача досягнення національного звільнення України [6, с.57]. Тобто, просвітницька діяльність «Братства тарасівців» являла собою не що інше як інструмент поповнення власних рядів новими активістами і мобілізації частини суспільства для перетворення їх у власну соціальну базу.

Уже в 1893 році у програмній праці тарасівців «Profession de foi молодих українців» ідея «української нації» розглядається як потужна об'єднуюча ідея, яка протиставляється самодержавній ідеології. Зроблено спробу обґрунтувати історичність українського національного руху [12]. Проте, утворити націоналістичну доктрину так і не вдалося. В програмних документах було відсутнє поняття «національної держави», а поняття «національної автономії» розроблялось поверхово, обмежуючись культурною сферою. Братчики наголошували на необхідності замінити централізоване російське самодержавство на федеративний устрій з багатьма національними автономними утвореннями. Переважна більшість членів братства перебувала на федералістських засадах, але у їх середовищі виникають перші самостійницькі тенденції, що проявилися у поглядах М. Міхновського і В. Шемета [6, с.55].

Саме у політичній праці М. Міхновського «Самостійна Україна» яскраво проявилися ідеї «нації» та «націоналізму». Ця політична праця одразу перетворилась на програму Революційної Української Партії.

Кінцева задача українського руху за М. Міхновським – досягти утворення незалежної Української держави. Ця думка обґрунтовується констатацією тривалого історичного існування самої української нації, яка зазнала лише тимчасового пригнічення після Переяславської ради 1654 року [5, с. 18]. Поняття «нація» і «держави» не розглядаються окремо, з посиланням на популярні гаслі європейського націоналізму кінця XIX ст.: «Кожній державі по нації».

Загалом, ідеологічний дискурс М. Міхновського мав більш широкий історичний контекст. В «Самостійній Україні» національний рух початку XX ст. розглядається як правонаступник тривалих державотворчих про-

цесів в українській історії. Політик підкреслює генетичний зв'язок з Данилом Галицьким, Б. Хмельницьким, І. Мазепою і Т. Шевченком. В якості обґрунтування справедливих вимог українського народу на державність, М. Міхновський звертається до історії Гетьманщини за часів Б. Хмельницького, а саме Переяславського договору, який визначається як «Конституція». Подія 1654 року має подвійний зміст: з одного боку, вона доводить факт існування Української держави, з іншого – слугує засобом відділення України від Російської імперії. Переяславський договір розглядався як союз двох незалежних держав. Тому, в умовах недотримання його положень Росією, Україна, з юридичної точки зору, може або вимагати відновлення дотримання існуючих положень, або розірвати з іншим контрагентом будь-які зносини [5, с.22].

Відмежування України від Російської імперії здійснювалось також через протиставлення українського і російського етносів, заперечення культурної та лінгвістичної спорідненості: «Кров, коли вона пролита братською рукою ще дужче благає о помсті, бо то брата кров. Нехай вчені вирішують хто кому був родичем – ображене чуття нації і кривда цілого народу гидують визнати зв'язки з російською нацією [5, с.27]».

Очевидно, що здійснена М. Міхновським символічний розділ між народами у повній мірі обґрунтувала прагнення української нації на створення власної держави. На нашу думку, М. Міхновський достатньо переконливо обґрунтував історичне право українців на власну державу. Але наскільки його концепція нації співпадала з інтересами різних верств населення, що могли скласти соціальну базу національного політичного руху?

М. Міхновський визначав розвиток нації як першочергову задачу української інтелігенції. У своїй концепції «трьох інтелігенцій» він критикував дії українських еліт Речі Посполитої та Російської імперії через їх конформізм, тому вважав їх втраченими для національного руху. Навіть діячі українського культурного відродження XIX ст. (крім Т. Шевченка) отримували негативну оцінку [5, с. 30]. Ідеолог вдається до розриву з українською інтелектуальною традицією та навіть

культурним відродженням XIX ст. Постаті Данила Галицького, Б. Хмельницького, І. Мазепи та Т. Шевченка подавалися як символами політичної боротьби, що створювали основу правонаступництва «третьої інтелігенції», з якою М. Міхновський пов'язує відродження нації. Ось так він висловлювався про своїх сучасників: «Яка вигода з того, що цвіт української інтелігенції потопає вже 50 літ у широкому морі російської революції, яка користь від: Попко, Давиденка, Кибальчича [5, с.48]»?

Таким чином, українська націоналістична ідея в працях М. Міхновського не змогла забезпечити об'єднання більшості української інтелігенції, що перебувала під впливом загальноімперського суспільно-політичного контексту та ідей культурного відродження XIX ст.

У своїх працях М. Міхновський не дає прямого та чіткого визначення поняттю «нація», розуміючи під ним групу людей, наділену спільними культурними, лінгвістичними і ментальними ознаками. Важливим моментом є те, що в доктринальній праці ігнорувалась ідея створення «національної економіки». Тому таке тлумачення терміну «нація» та відсутність економічних ідей мало цікавили буржуазію.

Націоналізм для М. Міхновського не просто ідея, а прикладний засіб для досягнення мети: «Націоналізм – це велетенська і непереборна сила. Під її натиском ламаються кайдани, руйнуються великі імперії і постають нові народи [5, с.45]». Боротьба нації подається як безкомпромісне протистояння з націєгнобителем (росіянами), що має протікати у відкритому силовому протиборстві.

Концепція М. Міхновського навіть ставши програмою РУП, не змогла забезпечити необхідної консолідації українських революційних сил. Партія переживала ряд розколів, тим самим дала початок цілій низці напрямків в національному політичному русі.

В рамках розробки проекту федеративного устрою Росії формується інший погляд на націю. Такий підхід стає компромісним між перевагами спільного існування в великій сильній державі та необхідністю підкреслення національної самобутності кожного наро-

ду імперії. Такі ідеї з'явилися ще в середовищі декабристів і Кирило-Мефодіївського братства, та мали набагато більшу ступінь теоретичної розробки і вважався більш прийнятним з точки зору практичної реалізації в порівнянні з ідеями самостійників [9, с.8].

В українському суспільно-політичному русі концепція федеративного устрою Російської імперії викладена у працях М. Грушевського «Звідки пішло українство і куди воно йде», «Вільна Україна» і «Хто такі українці та чого вони хочуть», що й склали ідеологічну платформу Української революції 1917 – 1921 рр.

Концепція М. Грушевського мала ряд спільних рис з ідеями М. Міхновського саме в структурному відношенні. Вчений так само наполягає на історичності українського народу і використовує Переяславську раду як засіб демаркації від Росії та обґрунтування державотворчих амбіцій українців. Однак їх суть та втілення в життя докорінним чином відрізнялися. На думку М. Грушевського український національний рух бере свій початок з культурного відродження XVI ст., що в період національно-визвольної війни завершився виникненням справжньої «національності», та формуванням тогочасної інтелігенції [2, с.41, 42]. Вчений доводить, що цей зв'язок має чітко виражене правонаступництво: ідея автономії продовжує розвиватись у проекті слов'янської конфедерації Кирило-Мефодіївського братства, працях М. Драгоманова, а також політичної діяльності українських депутатів I та II Державних Дум [2, с. 46]. Отже, якщо М. Міхновський виокремлював процес утворення та формування нації, то М. Грушевський навпаки, подає його як спільну справу українських інтелектуалів XVI – поч. XX ст. Для тогочасної вітчизняної інтелігенції конфедеративна доктрина була більш сприйнятливою та зрозумілою.

У статті «Вільна Україна» іншим чином інтерпретувались події Переяславської ради. Використовувалась для обґрунтування відділення України від Росії невиконання умов договору. Однак безпосереднє відмежування не означало повну сепарацію. М. Грушевський у своєму ідеологічному дискурсі використовує достатньо помірковану полеміку.

Найгостріша критика обмежується виразами на кшталт: «лукава політика царя» [2, с.95]. Україна розглядалась у контексті Російської федеративної республіки, до якої вчений зберігав лояльне ставлення. М. Міхновський напрооти, практично виключав подібний варіант, наполягаючи на повному відокремленні. На нашу думку, така відмінність поглядів на майбутню долю української державності зумовлювались різницею базових культурних основ розглянутих концепції. Так, базою державницьких поглядів М. Грушевського стала спадщина Кирило-Мефодіївського братства, що сповідувало ідею автономії у багатонаціональній слов'янській конфедерації. Цей проект виник у загальноімперському контексті, під впливом тогочасних популярних ідей панславизму і модернізації суспільно-політичного устрою Російської імперії. Україна розглядалась як елемент єдиної державницької системи, а українському народу належала провідна роль в подальших політичних змінах в імперії. Тому М. Грушевський розкриває поняття «нації», в двох вимірах: нація – сукупність людей з спільними культурними, мовними і ментальними ознаками; і нація – як позаєтнічна політична спільність, у яку включене усе населення України, лояльно налаштоване до ідеї її державності [5, с.113]. Вчений був глибоко переконаний у її зрілості та стабільності про, що свідчить наступна цитата: «Національні почуття зв'язали міцно, вхопили національним обручем верстви української громади від буржуазії до пролетаріату» [5, с.50]. Таке тлумачення поняття нація повністю відповідало розумінню української революції у загальному ключі російського революційного руху [5, с.115].

М. Грушевський, на відміну від М. Міхновського, розглядає соціально-економічні проблеми в загальному контексті, але не пропонує конкретні шляхи їх реалізації. Шляхом широкого пролетарського представництва в законодавчих органах пропонується вирішити робітниче питання. Вирішення аграрного питання проектом викупом частини поміщицьких земель володінців та її розпаюванням серед безземельних селян. Як не дивно, але у своїй концепції історик так само ігнорує буржуазію, інтереси якої жодним чином не пред'являються.

Таким чином, суспільно-політичні рухи початку ХХ ст., що боролись за незалежність, або автономний статус України, у той чи іншій мірі використовували націоналізм як політичний інструмент. Однак, в залежності від поставлених цілей та задач, він отримував принципово відмінне тлумачення. Різність поглядів М. Міхновського і М. Грушевського, як основних ідеологів, обумовлювались інтелектуальними традиціями, на яких базувались обґрунтування української нації та державності. У працях М. Міхновського спостерігається запозичення комплексу національних ідей, які вже встигли проявити себе як дієвий засіб духовної боротьби у Європі. Погляди М. Грушевського відображали продовження інтелектуальної традиції представників національно-культурного відродження ХІХ ст. Також очевидним є і вплив західного націоналізму, що проявляється у використанні відповідної термінології: нація, націоналізм, національна єдність, національний дух, тощо.

Оцінюючи ефективність розглянутих ідеологічних концепцій ми дійшли наступних висновків. Доктрина, розроблена М. Міхновським мала ряд рис націонал-етатизму та елітаризму. Неможливим стало широке об'єднання інтелігенції під самостійницькими та навіть націоналістичними гаслами через розрив з українською інтелектуальною традицією та спробами монополізації національного відродження. Вузьке тлумачення поняття «нація», ігнорування буденних економічних інтересів, унеможливило залучення до руху буржуазії і великих землевласників. Єдиною соціальною опорою руху могла стати лише радикально налаштована інтелігенція, переважно студентство.

Погляди М. Грушевського, що мали поміркований та автономістський характер забезпечили консолідацію переважної більшості української інтелігенції. Проте в його концепції, так само ігнорувалися буржуазні верстви населення.

На наш погляд, головним недоліком розглянутих державницьких концепцій стало виключення ідей «національної економіки», що могла бути привабливою для буржуазії і великих землевласників. Дана обставина

пояснюється тим, що переважна більшість лідерів українського руху були прихильниками тих чи інших форм марксизму, що впливало на соціалістичний характер їх соціально-економічного світогляду. Таким чином, в

українському суспільно-політичному русі наприкінці XIX - початку XX ст. націоналізм та ідеї самостійництва мали низьку популярність, що так і не забезпечили очікувану консолідацію нації.

Список використаних джерел

1. Армстронг Дж. Украинский национализм: факты и исследования. М.: Центрополиграф, 2008 р. 368 с.
2. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. К. Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
3. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь, 1999 р. 352 с.
4. Мангейм К. Идеология и утопия. Москва: Юрист, 1995 р. 700 с.
5. Міхновський М. І. Самостійна Україна. Збірка статей. К.: Діокор, 2003 р. 80 с.
6. Наумов С. О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. 1999 р. №5. С. 55-63.
7. Націоналізм: Антологія / Упоряд О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2006. 684 с.
8. Смит Э. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализм. М.: Практикс, 2004 р. 464 с.
9. Солдатенко В. Ф. Теоретичне обґрунтування українських проектів трансформації Російської централізованої держави у федеративну республіку та революційна практика 1917-1922 рр. // Гілея. 2008. Вип.17. С. 4-25
10. Хоксбаум Э. Нации и национализм после 1790 г. СПб: «Алетейя», 1998 р. 270 с.
11. Шамрай В. Проект Української Конституції Миколи Міхновського // Вісник Київського національного університету імені Т.Шевченка. Юридичні науки. №79. 2008 р. С. 37-41.
12. Profession de foi Молодих українців / Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/asambleya/symbol_viry_1893_programa_bratstva.php.

References

1. Armstrong Dzh. Ukraynyskyi natsyonalizm: fakty y yssledovanyia. M.: Tsentropolyhraf, 2008 r. 368 s.
2. Hrushevskiy M.S. Khto taki ukraintsi i choho vony khochut. K. T-vo «Znannia» Ukrainy, 1991 r. 240 s.
3. Kasianov H. V. Teorii natsii ta natsionalizmu. K.: Lybid, 1999 r. 352 s.
4. Mannheim K. Ydeolohiya y utopyia. Moskva: Yuryst, 1995 r. 700 s.
5. Mikhnovskiy M. I. Samostiina Ukraina. Zbirka statei. K.: Diokor, 2003 r. 80 s.
6. Naumov S. O. Bratstvo tarasivtsiv // Ukraynyskyi istorychnyi zhurnal. 1999 r. №5. S.55-63.
7. Natsionalizm: Antolohiia / Uporiad O. Protsenko, V. Lisovyi. K.: Smoloskyp, 2006 r. 684 s.
8. Smyt E. Natsyonalizm y modernyzm: Krytycheskyi obzor sovremennykh teoryi natsyi y natsyonalizm. M.: Praksys, 2004 r. 464 s.
9. Soldatenko V. F. Teoretychne obgruntuvannia ukrainskykh proektiv transformatsii Rosiiskoi tsentralizovanoi derzhavy u federatyvnu respubliku ta revoliutsiina praktyka 1917-1922 rr. // Hileia. 2008. Vyp.17. S. 4-25
10. Khoksbaum E. Natsyy y natsyonalizm posle 1790 h. SPb «Aleteiia», 1998 r. 270 s.
11. Shamrai V. Proekt Ukrainskoi Konstytutsii Mykoly Mikhnovskoho // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni T. Shevchenka. Yurydychni nauky. №79. 2008 r. S. 37-41.

Екатерина Чернявская. Понятие и идея «нации» в украинском общественно-политическом движении в конце XIX - начале XX ст.

В статье рассматриваются ключевые аспекты понятия «нации» и «национализма» в украинской общественно-политической мысли современной эпохи. Идеи украинской государственности достаточно активно разрабатывались в среде украинской интеллигенции в конце XIX - начале XX века и, впоследствии, нашли свое отражение в программах украинских политических партий различных направлений. Проанализированы политические труды М. Михновского и М. Грушевского, как основоположников украинской политической доктрины, проведено сравнение их взглядов на становление государственности на украинских землях и раскрыты главные различия в их взглядах на дальнейшую судьбу украинского народа.

Ключевые слова: «нация», «национализм», общественно-политическое движение, политическая доктрина, самостоятельность, федерализм.

Catherine Cherniavska. Concepts and idea of "nation" in the ukrainian social and political movement at the end of the XIX - early of the XX century

The article discusses the key aspects of the concept of "nation" and "nationalism" that have emerged in Ukrainian socio-political thought of the modern era. The ideas of Ukrainian statehood were quite actively developed in the environment of the Ukrainian intelligentsia at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries and subsequently reflected in the programs of Ukrainian political parties in different directions. The political works of M. Mikhnovsky and S. Hrushevsky, as the founders of the Ukrainian political doctrine, are analyzed, their views on the establishment of statehood on the Ukrainian lands are compared and the main differences of their vision of the future destiny of the Ukrainian people are revealed.

Along with the federalist vision of the future of the Ukrainian state, there is another direction - independent. In the early twentieth century, a new ideological doctrine - nationalism - is beginning to emerge. The experience of Ukrainian nationalism is in many respects unique, since this ideological doctrine will appear on the territory of our country quite late, in comparison with other European countries, actively combined with various forms of Marxism, and in the end, did not ensure the formation of a nation-state.

The relevance of this topic is that the problem of the formation of state-building ideas in Ukrainian socio-political thought of the late XIX - early XX centuries, was important for outlining the national and political orientations of the Ukrainian people, which greatly influenced the course and results of the revolution and civil war of 1917 - 1921 in Ukraine.

The purpose of the article is to analyze and contrast two alternative models of Ukrainian statehood that belonged to the leading political figures - M. Hrushevsky and M. Mikhnovsky and to determine the role and meaning of the ideas of "nation" and "nationalism" in their concepts.

Key words: "nation", "nationalism", socio-political movement, political doctrine, independence, federalism.